

Objavljeno u: *Pregled: časopis za društvena pitanja*, br. 7/8, god. XXI, 1969.

Čitav društveni razvoj poučio je svojom istorijskom logikom njegove nosioce da se društveni odnosi ne mijenjaju apelima na centre političke vlasti i da samo preuzimanje uloge subjekta u društvenim procesima dovodi do faktičke izmjene njihove situacije. U tom pogledu ni položaj žene nije izuzetak.

Zlata Grebo

RAVNOPRAVNOST ŽENE – DIO BORBE ZA SOCIJALISTIČKO DRUŠTVO¹

Društveni položaj žene je tema prisutna u svim razmatranjima o savremenim društvenim kretanjima, kada se tim razmatranjima pristupa sa težnjom da se dublje sagledavaju sve značajnije transformacije u savremenom društvu – pozicija i uloga nosilaca tih transformacija. Pri takvim razmatranjima svjesni smo društvene jednakosti koju žena kod nas ima, ali i još postojećih razlika između muškarca i žene, kao i toga da te razlike uklanjamo u onoj mjeri u kojoj razmičemo međe i stege ljudskoj ličnosti uopšte. I baš to razmicanje međa i stega pred bogatstvom ljudske ličnosti, pred sve ostvarljivijom njegovom moći samopotvrđivanja u samoupravnom izboru vlastite odluke o svom životu i radu – izvor je optimizma zasnovanog na saznanju o dobrom izabranom putu. Uporedo se javlja pitanje – dokle smo na tome putu stigli, šta nas je do izbora takvog puta dovelo.

Sva traženja odgovora vode nas društvenoj situaciji čovjeka u kojoj su dvije ljudske epohe, kapitalizam kome izmičemo i socijalizam koji nezadrživo osvaja svijet, kao svoj progresivni zajednički imenitelj imale borbu radničke klase za svoje oslobođenje i ljudsko oslobođenje uopšte, za oslobođenje rada, čovjeka u njegovom stvaralaštvu. I na tom putu kao jedino mogućem i

---

¹ Prilog predstavlja pronađeni tekst referata održanog na akademiji koju je povodom 8. marta i 50. godišnjice SKJ, 7. marta 1969. godine organizovao Univerzitet u Sarajevu i Republička konferencija za društvenu aktivnost žena.

oslobođenje žene od njenog podređenog položaja, čime je radnička klasa osvajala nove prostore ne samo za slobodu žene nego i za vlastitu slobodu, slobodu čovjeka uopšte, svjesna da je sloboda integralna, da nje nema ako postoji nesloboda, bila ona klasna, po polu, ili nacionalna. I zato je borba za ravnopravnost i jednakost žene neraskidivo vezana za borbu radničke klase i u svijetu i kod nas – ta dva toka su neodvojiva i svako razmatranje jednog ulijeva se u drugo i obratno – i to i u svom teorijsko-saznajnom i programatsko-akcionom aspektu.

Govoreći o vezanosti radničkog pokreta i ženskog pokreta Klara Cetkin je pisala: »Nema sumnje, Marks se nikada nije bavio ženskim pitanjem »samim po sebi« ili kao »takvim«. Ali, bez obzira na to, on je borbi žene za ravnopravnost pridonio ono što je nezamjenjivo, što je najvažnije. Materijalističkim shvatanjem istorije on nam, doduše, nije dao gotove formule o ženskom pitanju, ali je dao nešto bolje: pravilnu, sigurnu metodu da ga ispituje i shvatimo. Tek nam je materijalističko shvatanje istorije omogućilo da jasno razumijemo žensko pitanje u procesu opšteg istorijskog razvoja, u svjetlosti opšte društvene povezanosti, u njegovoj istorijskoj uslovljenosti i opravdanosti, da sagledamo njegove pokretačke snage, ciljeve kojima one streme, uslove pod kojima postavljeni problemi jedino mogu biti riješeni.²

Upozoravajući da materijalističko shvatanje istorije »daje obilje jasnih smjernica za razumijevanje isprepletenih uslova u kojima se postepeno razvija današnji oblik porodice i braka pod uticajem ekonomskih odnosa« - ona kaže: »a ovo saznanje ne uči nas samo da pravilno ocijenimo položaj žene u prošlosti, ono nam, štaviše, pruža čvrst most razumijevanja socijalnog, privatno-pravnog položaja ženskog pola u današnjici.«³

Takvi principi utemeljeni su i u borbi radničke klase Jugoslavije, i njenom odnosu prema »ženskom pitanju«. Naravno da ni položaj žene, ni oblici borbe za njenu društvenu jednakost nisu bili jednaki u svim krajevima naše zemlje. Sva različitost u privrednoj i kulturnoj razvijenosti, različitost zakonodavstva, razlike u tradiciji proizašle iz istorijskih uslova pojedinih krajeva, činile su

---

² »Die Gleichheit«, Stuttgart, marta 1903. godine, prema časopisu »Žena«, br. 2/1968. str. 33

³ Ibidem, str. 33

različitim sveukupnost života u njima, vršile uticaj na svijest i akciju društvenih snaga – čineći različitim položaj žene pojedinih krajeva Jugoslavije.⁴

Ali budući uslovljeni u osnovi istim društvenim uzrocima, noseći u sebi osnovnu zajedničku karakteristiku klasne borbe, ta svijest i akcija društvenih snaga bile su dio jedinstvenog radničkog pokreta Jugoslavije. Takve karakteristike nosi i borba radničke klase Bosne i Hercegovine i rješavanje ženskog pitanja u njemu, o čemu govori nekoliko podataka koje o tom navodim, ne zadržavajući se šire na poznatim karakteristikama sveukupnog radničkog pokreta u zemlji.

Poslije austro-ugarske okupacije Bosna i Hercegovina je krenula putem kapitalističkog razvitka i u privredu su se, zajedno sa muškarcima, sve više uključivale i žene. U Mostaru i Sarajevu 1881. godine od 281 zaposlenog radnika u tvornicama duhana bilo je 177 žena, a već 1904. godine od ukupno 2.549 radnika u tvornicama duhana i otkupnim stanicama bilo je 1.736 žena. Prvi kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine u svom programu ističe: zahtjeve za ukidanjem svih zakona koji čine nepravdu ženi u javno-pravnim i privatno-pravnim odnosima, traži zabranu noćnog rada za žene, pravo biranja i izbora. U klasnoj borbi – tražeći pravo udruživanja, javnih zborova, skraćenje radnog vremena, povećanje nadnica – žene su učestvovalе zajedno sa muškarcima još od prvih štrajkova 1890. godine. Iz niza štrajkova pred prvi svjetski rat, od kojih su neki bili organizovani u fabrikama sa pretežno ženskom radnom snagom (Tvornica duhana Sarajevo i Mostar, Ćilimara u Sarajevu – pomenimo samo štrajk 400 radnica Fabrike duhana u Sarajevu 1906. godine koji je prethodio poznatom Generalnom štrajku radnika Bosne i Hercegovine organizovanom te godine. Samo tri godine poslije Druge međunarodne konferencije žena socijalista u Kopenhagenu na kojoj je na predlog Klare Cetkin usvojena odluka o praznovanju 8. marta, u Bosni i Hercegovini je 1913. godine proslavljen taj dan. A povodom 8. marta 1918. godine u Sarajevu je održana »Proslava

---

⁴ Pomenimo samo da je u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini još u drugoj polovini 18. vijeka zakonom regulisano obavezno školovanje sve djece. Zakon o zabrani nošenja zara I feredže donijet je u Bosni i Hercegovini oktobra 1950. godine, a u Srbiji godinu dana kasnije.

ženskog dana« na kojoj je učestvovalo oko 2.000 žena, od kojih je bilo 300-400 Muslimanki.⁵

Na Osnivačkom kongresu SDPJ (komunista) 1919. godine pored sve složenosti pitanja kojima se Kongres tada bavio u konstituisanju savremenog pokreta, u idejnom razgraničavanju sa socijaldemokratijom – ženskom pitanju je dato značajno mjesto. Uporedo sa Kongresom održana je Konferencija žena socijalista (komunista) na kojoj je donesena odluka o ujedinjavanju svih ženskih socijalističkih pokreta u zemljama Jugoslavije u jedinstveni ženski socijalistički pokret. U Statutu žena socijalista (komunista) piše: »Žene socijalisti (komunisti) usvajaju maksimalni i minimalni program Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i smatraju sebe kao dio partijske celine.«⁶

Iste godine u Sarajevu je osnovan Pokrajinski sekretarijat žena socijalista (komunista). U velikim akcijama radničke klase 1920. godine, u kojoj su organizovana 52 štrajka, žene su imale velikog učešća. Te godine je Pokrajinski sekretarijat žena socijalista organizovao zbor protiv izbornog zakona za Konstituantu po kome žene nisu imale pravo glasa. Vrijedno je napomenuti da su u to vrijeme postojali i mjesni sekretarijati žena socijalista (komunista) u Banjoj Luci, Zenici, Mostaru, Tuzli, Jajcu, Derventi, Doboju i Bugojnu.⁷

To povezivanje borbe radničke klase i borbe za ravnopravnost žene i bilo je osnovno protivljenje vladajuće buržoazije i jednom i drugom. »Obznanom« od 30. decembra 1920. godine, Zakonom o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi 1921. godine, šestojanuarskom diktaturom 1929. godine, buržoazija se ostrvljivala na sve što je progresivno, ne samo zabranjujući KPJ nego uvodeći najcrnju eksploataciju i bespravlje, kidišući i na gole živote obespravljenih, desetkujući njihove najbolje redove, desetkujući KPJ, ne razlikujući u brutalnosti udaraženu od muškarca, samo ako se radilo o snazi

---

⁵ Prema podacima koje navodi Nevenka Bajić u svom radu: »Uloga žene u socijalističkom pokretu u Bosni I Hercegovini«, str. 1-10 I Danica Perić u radu: »Borba žene za socijalizam u okviru radničkog pokreta Jugoslavije«, str. 1 – Republička konferencija za društvenu aktivnost žena, Sarajevo.

⁶ Istorijski arhiv KPJ, tom II. str. 24, Beograd, 1950. godine.

⁷ Nevenka Bajić: »Uloga žene u socijalističkom pokretu BiH«, str. 15 i 16, Republička konferencija za društvenu aktivnost žena, Sarajevo.

koju je htjela da satre. I žena je sa jednakom moralnom snagom i vitalnošću sve to podnosila.

Poslije zabrane KPJ osnovana je Nezavisna radnička partija i Sekretarijat žena. Ali ni zabrana KPJ 1924. godine nije mogla da uguši radnički pokret, ni učešće žene u njemu. U godinama koje slijede mnogi partijski dokumenti ističu značaj učešća žena u revolucionarnoj borbi radničke klase Jugoslavije. Ocjenjujući taj period Dušanka Kovačević u svojoj još neobjavljenoj studiji »Žene Jugoslavije« piše: »... Bilo bi nepodesno mjeriti uticaj revolucionarne ideologije na žene njihovom organizovanom pripadnošću Komunističkoj partiji. Dijelom zbog duboke ilegalnosti u kojoj se Partija nalazila zbog čega je broj članova bio manji nego što je bilo komunista, a dijelom zbog ukorijenjenih shvatanja prema ženi, čega nisu bili oslobođeni ni komunisti, ulazak žene u Partiju bio je manji od snage koje su se formirale i potvrdile u revolucionarnoj borbi«.

Sve one poznate progresivne promjene do kojih je došlo u KPJ dolaskom 1937. godine Josipa Broza Tita na njeno čelo – učvršćenje njenog idejnog i organizacionog jedinstva, borba protiv frakcionaša i sektaša u njoj, jasni stavovi rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, o jedinstvu radnih ljudi svih jugoslovenskih zemalja pred zajedničkom opasnošću od rata i fašizacije zemlje – podigle su ugled Partije. Sve to je učinilo da se Partija neposredno veže sa svim društvenim snagama u njihovom naporu za jedinstvenim otporom ratnoj aveti koja se nadnijela nad njima zbijajući ih u monolitni protuudar – protuudar kome je ne mali doprinos dala žena u našoj revoluciji.

***

Ratovi su uvijek suviše blizu. Po snažnoj neželjenosti da se opet nađemo u ratnom vihoru, po neizbrisivim tragovima koje ratni užasi ostavljaju. Možda je to razlog što ratove hoćemo da zaboravimo. Pa nekada postupamo tako da zaboravljamo i one koji su najviše dali da jedno užasno stanje u ljudskoj situaciji prestane biti to, koji su i sami nestajali u njemu okončavajući ga – ostavljajući svojom žrtvom vjeru u snagu čovjeka. Na žalost, ključne etape pređene polovinom XX vijeka, vijeka koji nas besprimjernom smjelošću vuče ka nepoznatim horizontima, obilježene su sa dva svjetska rata. Iza njih je ostajao tragičan bilans koga u svom brutalnom knjigovodstvu rat bilježi na

kontu – ubijanje i razaranje. U sučeljavanju sa tim tragičnim bilansima – čak i samo brojčano iskazanim – zastane nam dah pred grandioznošću žrtve kojom je čovjek morao da plati svoje pravo na opstanak, svoje pravo na život. Brojke o učešću žena Jugoslavije u našoj revoluciji ni iz bliza ne pokrivaju život koji hoće da iskažu. Pa ipak te brojke čine monolitni spomenik koji svojom neumitnom egzaktnošću govori ovo: U narodnooslobodilačkoj borbi sa oružjem u ruci učestvovalo je preko 100.000 žena. Poginula je u borbi četvrtina njih, 40.000 je ranjeno, a od toga su preko 3.000 teški invalidi. 87 žena je proglašeno narodnim herojima, a na hiljade su odlikovane Ordenom za hrabrost i drugim visokim odlikovanjima, 1.900 nose »Spomenicu 1941«. još u toku rata 2.000 žena postale su oficiri narodnooslobodilačke vojske. 620.000 žena palih kao borci ili žrtve fašističkog terora predstavljaju više od trećine ukupnih gubitaka koje je Jugoslavija imala u drugom svjetskom ratu. Na završetku rata u raznim vidovima borbe za pobjedu nad okupatorom i izdajnicima, u borbi za novu Jugoslaviju bilo je organizovano preko dva miliona žena Jugoslavije.⁸

Osjećanje sudbonosne vezanosti ishoda revolucije za učešće žena u njoj prisutno je u svim fazama razvoja revolucije, u svim događajima koji je prelomno označavaju, na svim putevima kojima je ostvarivana – ojačavajuća uprava masovnim učešćem žene u Revoluciji neke njene najljepše tokove, ističući uvijek etičke, ljudske vrijednosti revolucije iznad ratničkih, svodeći to ratničko, viteško umijeće i srčanost samo na sredstvo borbe za čovjeka, njegovu vrijednost i dostojanstvo. Svi značajni dokumenti iz tog perioda⁹ u svim krajevima naše zemlje sadrže načela o ravnopravnosti žene. O tome su se izjasnile u obliku deklaracije o pravima građana Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljska vijeća svih republika. Već u decembru 1942. godine održana je u Bosanskom Petrovcu Zemaljska konferencija Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, a Antifašistički front žena je bio, pored Ujedinjenog saveza omladine Jugoslavije, najmasovnija organizacija u NOB-i.

---

⁸ Prema podacima koje je objavila D. Perić »Borba žene za socijalizam u okviru radničkog pokreta Jugoslavije« I podacima u studiji (neobjavljenoj) D. Kovačević »Žene Jugoslavije«.

⁹ Npr. U februaru 1942. Godine u Foči je Vrhovni štab donio dokumenta »Zadaci I ustrojstvo NOO« I »Oslobođenje I uputstvo za rad NOO u oslobođenim krajevima« u kojima je naglašeno da žene imaju pravo da budu birane I da biraju.

Sve su to sudbonosni dani, sudbonosni događaji, sudbonosni akti u kojima je jednakost žene i muškarca i etike izražene prema ženi i one koju je ona u sve to ugrađivala – stavljen znak jednakosti.

Govoreći o tim danima Josip Broz Tito je rekao: »Ja se ponosim što stojim na čelu Armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u svojoj borbi po svom herojstvu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri...« i dalje: »Naše žene nisu ušle u ovu borbu slučajno, nesvjesno, spontano, već svjesno, svjesne historijskog zbivanja, svjesne da borba koja se vodi za oslobođenje našeg naroda, jeste borba za srećniju budućnost naših naroda i srećniju budućnost svih žena«.¹⁰

Mijenjajući svijet oko sebe, mijenjali su se i oni koji su ga činili drukčijim – i muškarac i žena; jer čovjek mijenja svoj svijet samo u mjeri u kojoj je promijenio sebe samog, u kojoj su njegove želje, njegova saznanja – nemirenje sa postojećim, ukoliko svojim činom uklanja brane njihovom ostvarenju spoznajući vlastitu snagu, stvarajući prostore novim uzletima. Ti – za čovjeka njegovim vlastitim činom novoosvojeni prostori – novoosvojeni dokazi vlastite moći i čine da u njemu sazrijeva novo viđenje i svijeta i sebe u njemu, sazrijeva nova nada, novo htijenje, novo njegovo djelo kojima to novo viđenje svijeta i sebe pretvara u realnost. I koliko je dimenzija te novoostvarene realnosti dublja u odnosu na prethodnu, utoliko i vlastiti angažman u tim promjenama daje jače dokaze u provjeravanju vlastitih snaga, utoliko su i procjene u biću nosilaca tih mišljenja intenzivnije. A to se upravo događalo sa ženom u našoj revoluciji. Na toj krvavo povučenoj liniji epohalnog progresa – saznanje o razmaku između onog što je bila i onog čime se potvrdila u revoluciji – čitala je ona reljefnije nego muškarac. To saznanje ona je čitala ne samo na obilježjima ostvarenog nacionalnog i socijalnog oslobođenja nego i u duboko doživljenim dokazima vlastite jednakosti sa muškarcem. Ona je to saznavala u snažnom otkriću vlastitih vrijednosti, koje su joj ukazivale da se promjene dešavaju ne samo na liniji njenog pravnog, političkog, ekonomskog položaja šire u društvu nego i u njenoj intimi, u privatnom životu – u braku, cjelokupnom odnosu prema muškarcu. Muškarac je ratovao rizikujući

---

¹⁰ Josip Broz Tito: »Govori i članci«, knj. I, str. 113 I 114, Naprijed, Zagreb, 1959.

životom, ali identifikujući se sa ulogom branioca koju je tradicija vjekovima njemu povjerovala, ne ratujući s njom. Žena je ratujući sa zajedničkim neprijateljem, ratovala i sa tradicijom – i prema ženi i u samoj sebi – rizikujući pored života i da u svojoj novoj ženstvenosti ne bude do kraja prihvaćena. Ona je možda slutila da će je tu – u privatnom životu, u onim ne tako vidljivim putevima kojima se tradicionalna shvatanja iz privatnog pretaču i u javni život i pored pravnih regula i političkih deklaracija i svih instrumenata javnog progresivnog društveno-ekonomskog uređenja – očekivati i najteže, iako ne i za oko najvidljivije – bitke. I mada njihovo pozitivno rješenje možemo tražiti samo na potezima kojima mijenjamo društveno-ekonomske odnose gledano u cjelini – kada o odnosima muškarca i žene – moramo imati u vidu da upravo ta njihova isprepletenost sa ljudskom intimom podvlači svu njihovu složenost, traži suptilnije oruđe, čvrstinu neuzmicanja pred tradicijom kojoj se čovjek u onom što je najdublje zapretane u njemu nekad zna i da preda, kad mu teškoće prepriječe put.

***

Naš put je nesumnjivo obilježen dokazima velikih ostvarenja u novom položaju žene. I što je najvažnije – naš put se razgranava novim mogućnostima. Ali, ne bez zastanaka i novih upitnika pri tome.

Čvorno polazište svih naših uspjeha, ishodište svih naših ocjena, šansa svih naših novih izbora u odlukama na putu postizanja potpune društvene jednakosti među polovima – počiva u našem svjesnom opredjeljenju potvrđenom društvenom akcijom da jednakost među ljudima uopšte, pa i među polovima, ostvarujemo preko reda u društvenoj proizvodnji, tj. tamo gdje se primarno, ne izvedeno, utvrđuje čovjekova sudbina, njegova pozicija u društvu. Novi status čovjeka – radnika u društveno-proizvodnom odnosu, u kome on ne samo da nije najamni radnik privatnog kapitaliste nego reformom sve više prestaje da bude to i u odnosu na državu – od epohalnog je značaja za društvo u cjelini. Snaga kvaliteta postignute društvene promjene nije više zadržana samo na magistralnom pravcu čovjek-rad, nego se odražava i na svim drugim procesima u društvu, pa između ostalog i na odnosima između muškarca i žene, na transformacijama u porodici. Rezultati takvog društvenog kretanja, kada je riječ o ženi, ne pripadaju samo zaposlenom dijelu žena, koji

ga sigurno najdirektnije osjeća, nego preko izmjene opštedruštvene situacije, ti rezultati pripadaju cjelokupnom društvu, pa, prema tome i svim ženama u njemu. U reformi oslobođeni samoupravni interes – izražen u sve većem raspolaganju cjelokupnim dohodkom i, kroz udruženi rad, daljom humanizacijom cjelokupnih društvenih odnosa – mora potvrđivati sebe, kako savremenijim radom, kojim neprestano postiže materijalnu osnovu društva, tako i uklanjanjem svih neusklađenosti u njemu koje te procese ometaju. Tako na proširenom prostoru cjelokupnosti društvene reprodukcije samoupravni interes stvara, pored ostalog, veće materijalne pretpostavke i za postepeno razrješavanje niza onih pitanja čija materijalna neriješenost prije svega pogađa ženu. No još je važnije to što samoupravni interes – postajući sve više samoodgovoran za cjelokupnost društvene situacije – sve više i uviđa sva ta pitanja. Iz ovoga ne treba izvlačiti zaključak da se ti procesi odvijaju po principu jednostavnosti šematskog prikaza.

Kod nas su, čini mi se, upravo na liniji pojednostavljenja odnosa društvo-država-samouprava-položaj žene, i apsolutizacija čas jednog čas drugog člana u tom agregatu – nastale izvjesne razlike, izvjesna kolebanja u pogledu nekih ocjena o aktuelnom položaju žene, o realnim mogućnostima da se tu krećemo brže o nosiocima tog ubrzanijeg kretanja.

Čitav društveni razvoj poučio je svojom istorijskom logikom njegove naslove da se društveni odnosi ne mijenjaju apelima na centre političke vlasti i da samo preuzimanje uloge subjekta u društvenim procesima dovodi do faktičke izmjene njihove situacije. U tom pogledu ni položaj žene nije izuzetak. Zato se upravo zaposlenost žene izvan kuće, njeno profesionalno uključivanje u sva područja društvenog rada pokazuje kao osnovna poluga i u daljnjoj izmjeni uloge i položaja žene u jugoslovenskom društvu. To joj pruža najveću mogućnost da svojim vlastitim angažovanjem u samoupravnom odlučivanju utiče na sve procese u društvu, a to će reći i na svoj vlastiti položaj. Činjenica da je u Jugoslaviji već sada u društvenom sektoru zaposleno više od milion žena, što predstavlja preko 30% od ukupno zaposlenih u industriji i društvenim službama ili četvrtine zaposlenih u privredi (25,3%), a više od polovine u neprivrednim djelatnostima (53,3%), da one u nekim područjima sačinjavaju i više od polovine ukupno zaposlenih (industrija tekstila 65%, industrija duhana 50%, obrazovne djelatnosti 52,6%, zdravstvo 66,6%, socijalna zaštita

70,2%, finansije i osiguranje 61%, daje posebnu vrijednost ocjeni šta smo postigli i pitanju kolika je snaga samoupravnog glasa tog ne malog kontigenta samoupravljača u zemlji. I u drugom faktoru koji bitno određuje društveni položaj žene – u obrazovanju – bilježimo ne male rezultate, mada njima ne možemo biti u potpunosti zadovoljni.

Slična kretanja, kao u zemlji u cjelini, uočavaju se i u Bosni i Hercegovini, iako su ovdje usporenija. Od ukupno zaposlenih – prema podacima u martu 1968. godine – gotovo četvrtinu čine žene (23%), ili blizu petinu od ukupno uposlenih u privredi (17,8%), a polovinu u neprivrednim djelatnostima (50%). Uočljivo je da su pokazatelji za Bosnu i Hercegovinu ispod pokazatelja za zemlju u cjelini. To nam potvrđuje i kvalifikaciona struktura zaposlenih. Tako od ukupnog broja zaposlenih žena u Bosni i Hercegovini u 1966. godini visoku i višu školsku spremu ima samo 6% (srednju 20%, visokokvalifikovanih radnica ima 1%, kvalifikovanih 9%, polukvalifikovanih 13%), a sa nižom školskom spremom i nekvalifikovanih radnica 51%.¹¹

Naročito pokazatelji o pismenosti iz posljednjeg popisa 1961. godine – otkrivajući činjenicu da je od ukupnog broja žena starijih od 10 godina udio nepismenih žena u Jugoslaviji 28,8%, a u Bosni i Hercegovini oko polovine (40,8% ili 590.296),¹² govore svojom rječitosti kakve istorijske prepreke rušimo na putu oslobođenja žene i kakvi nas napori još očekuju.

Ali upravo činjenica da nove generacije stupaju u život sve obrazovanije i sa većim stepenom stručnih kvalifikacija bitno mijenja društvenu situaciju. Tako je, na primjer, školske 1967/68. godine u Bosni i Hercegovini škole II stupnja pohađalo preko 34.000 učenika ili 38% ukupno upisanih, a fakultete i visoke škole 1967/68. školske godine preko 8.000 ili 31%. Od ukupno diplomiranih studenata u 1967. godini blizu četvrtina su žene¹³ (721 ili 23%).

Upravo realnost sadržana u sve većem obrazovnom nivou žene i sve većem stepenu njene zaposlenosti, sa svim efektima koje proizvodi i za ekonomski i za socijalni život zajednice, čini neodrživim tvrdnju da žena treba da radi pretežno zbog ekonomske potrebe i zbog poboljšanja porodičnog života.

---

¹¹ Statistički podaci Konferencije za društ. aktivnost žena SRBiH.

¹² Popis stanovništva 1961. knjiga VII str. 3.

¹³ Statistički godišnjak Jugoslavije 1968. str. 490.

Razvoj proizvodnih snaga, primjena novih naučnih i tehničkih dostignuća, promjena strukture rada praćeni su i u Jugoslaviji, kao i u svijetu uopšte, sve dinamičnijim zapošljavanjem žena van kuće, njenim prodorom u sva područja društvenog rada. I upravo ta samoupravna radna pozicija, koja je u jugoslovenskom društvu ishodište društvenih odluka ne samo onih koje su vezane za profesionalan rad, nego i za sveukupnost društvenog života – ima izuzetan značaj za potpunu afirmaciju žene i njenu jednakost sa muškarcem. Društvena svojina nad sredstvima rada i, na toj osnovi, samoupravno pravo učesnika u procesu rada da svi odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada – daje zaposlenoj Jugoslovenki daleko više nego što je samo njena ekonomska nezavisnost. Budući da se rad na osnovu zaposlenosti u samoupravnoj radnoj organizaciji ne reducira samo na izvršenje određenog radnog zadatka, nego proteže na upravljanje cjelokupnom organizacijom rada, na odlučivanje o upotrebi svih radom stvorenih sredstava radne organizacije kao cjeline – to se i prostor i mogućnosti za izmjenu vlastite društvene situacije svih aktera pomiče znatno dalje od vlastite profesionalno-radne sredine i odlučivanja o njoj. Taj prostor i te mogućnosti se ostvaruju u onoj mjeri u kojoj se u globalnom samoupravnom društvu radni čovjek, samoupravljač i njegova samoupravna radna organizacija javljaju i kao osnovni nosioci samoupravnog udruženog rada, integrisanja svih ljudskih djelatnosti u sveukupnost društvene reprodukcije putem njihovog sve slobodnijeg demokratskog samoupravnog dogovora. U stvari, samo tako, sve većim samoupravnim odlučivanjem o dijelu nacionalnog dohotka za škole, zdravstvo, dječije ustanove, sve službe čija funkcija najneposrednije pomaže ženi u njenom dvostrukom opterećenju na radnom mjestu i u domaćinstvu – borba za njenu stvarnu društvenu jednakost i ujednačavanje uslova mladim generacijama za start u životu – biva sve više prenesena na teren gdje prava bitka može biti dobijena, tj. na teren uslova rada i odlučivanja o njemu. Naravno, to još nikako ne znači da sve ostala polja borbe treba napustiti, niti da od ishoda tih borbi ne zavisi i snaga kojom će se ostvarivati osnovno, tj. zadobijanje radno-samoupravljačke pozicije žene u društvu.

Jer, bilo bi u najmanju ruku kratkovidno, ako to, s obzirom na ulogu žene u borbi za progres ovog društva i sve deklaracije date njoj i o njoj, ne bi zasluživalo i drukčiju kvalifikaciju – ako ne bismo vidjeli da njen stvarni položaj nije još izjednačen sa muškarcem. I ostaci u svijesti, i nedovoljno

razvijene institucije društvenog standarda i raspored ženske radne snage, prvenstveno u obrazovanju, socijalnim i zdravstvenim ustanovama, dakle u djelatnostima u kojima je samoupravljanje tek reformom krenulo putem obezbjeđivanja osnovnih pretpostavki za svoju afirmaciju – a u privredi pretežno u niskoakumulativnim granama kakva je tekstilna i duhanska industrija sa pretežnom nekvalifikovanom radnom snagom i u nerazvijenoj individualnoj poljoprivrednoj proizvodnji – sve su to komponente koje moramo imati u vidu kada ocjenjujemo kakvo realno ubrzanje kroz samoupravni proces i kroz reformu možemo očekivati u daljem društveno-ekonomskom oslobođenju žene. Najmanje bi uputno bilo činiti samo ženu odgovornom za dinamičnost tih procesa, očekujući da ih samo ona ubrza svojim samoupravnim angažovanjem na radnom mjestu i u društvu uopšte. Skolastički izvedeni zatvoreni krug da žena ne može u samoupravljanju da bude aktivnija ako nije zaposlena – jer nema najglavnijeg institucionalnog okvira za to koji bi joj pružio samoupravni radni odnos, a ako je zaposlena – jer je preopterećena domaćinstvom, materinstvom – krug izveden iz tvrdnje da ženu u smjelijem ukupnom društvenom angažmanu sputava nerazvijenost društvenog standarda, a da je ovaj nerazvijen, pored ostalog i zato što je njen samoupravni glas u odlučivanju o njemu još nedovoljno jak – ne razrješava se vještačkom polarizacijom ko to može i treba da uradi – društvo, šira društvena zajednica, ili samouprava u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici, komuni. Istina i odgovori se moraju tražiti u opštepostignutom stepenu oslobođenja rada i ekonomske moći društva, u stvarnom društvenom karakteru svakog od nosilaca društvene situacije kod nas. Budući dio cjelokupnosti društvenog života – briga i odluka o daljem unapređenju položaja žene u smislu njene pune jednakosti sa muškarcem – kao šire društveno pitanje, može biti realno »oslobođeno« ili »neoslobođeno« za samoupravu od »državnog« angažmana – i obratno – država se može »osloboditi brige« za te procese samo u onoj mjeri ili približno u onoj mjeri u kojoj su ti nosioci kao izraz društvenih interesa »oslobođeni« ili »obavezni« i za ostale bitne tokove društva. Naš kurs je opravdano snažno okrenut ka samoupravi. Ali treba imati na umu da i država, ili bolje rečeno predstavnički organi kao izraz vlasti i drugi državni organi – doživljavaju u samoupravnom društvu bitne promjene u smislu sve naglašenijeg vlastitog demokratizovanja i pretvaranja u instrument zajedničke volje udruženih proizvođača. Zato svaki zahtjev upućen njima i ne može biti identifikovan sa apelom na državu, ne može biti identifikovan sa

konzervativnom pozicijom vlastitog dezangažmana i traženja da neko »izvana« riješi postavljeno pitanje. Polazeći od toga da se pod uticajem opštih samoupravnih kretanja bitno mijenja pozicija svih faktora u društvu, moramo i odnose između njih sagledavati u novom svjetlu.

Možda upravo u naglašenom ispuštanju iz državnih ruku i u nedovoljnom prihvatanju u samoupravne ruke cjelokupne problematike oko društvenog standarda, naročito onog vezanog za materinstvo, dječije ustanove – možemo dobrim dijelom naći odgovor za nelogičnost koja se iskazuje u tome da i pored sve većeg učešća žena u opštem društvenom procesu rada, da i pored daljeg kretanja u samoupravnim odnosima u društvu, bilježimo stalno smanjenje učešća žena u samoupravnim organima i predstavničkim tijelima. Odgovor bi trebalo tražiti ispitujući pojavu bliže u svoj njenoj kompleksnosti.

Potreba kompleksnijeg istraživanja proističe i iz stava usvojenog na IX kongresu SKJ: »U okviru Socijalističkog saveza i svih društveno-političkih organizacija, u radnim zajednicama i svim oblicima neposredne socijalističke demokratije, komunisti će se zalagati da sve veća uloga žena u društveno-ekonomskom i političkom životu dobije svoj adekvatan, puniji izraz u njihovom većem učešću u samoupravnom i političkom odlučivanju. S obzirom na tendencije stagnacije, pa i opadanja učešća žena u samoupravnim organima, predstavničkim telima i forumima društveno-političkih organizacija, Savez komunista će sagledati uzroke takvom stanju i aktivno uticati da se ono što brže menja, u težnji da žene zauzmu što ravnopravnije mesto u radnim i društveno-političkim zajednicama, u društveno-političkim organizacijama i svim vidovima društvenog života«. ¹⁴

---

¹⁴ Rezolucija »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja I zadaci Saveza komunista«, IX kongres SKJ, »Komunist« 1969. str. 184.